

אנשים חכמים ונבונים וידועים

מים ראשונים: בספר דברים חוזרים תיאורי אירועים ומצוות שנזכרים כבר בחומשים הקודמים. לא לחינם נקרא ספר זה בשם משנה תורה (Deuteronomium בלטינית, "חוק שני"). אחד האירועים החוזרים ונשנים בספר דברים היא פרשת מינוי הדיינים עליה הרחבנו לדון בפרשת יתרו. נראה אם יש מקום להוסיף ולדרוש בנושא זה גם בפרשה זו.

איכה אָשָׂא לְבָדִי טַרְחַכְסָּ וּמִשְׁאַכְסָּ וְרִיבְכָם: הֲבֵי לָכֶם אֲנָשִׁים חֲכָמִים וְנִבְנִים וְיָדְעִים לְשִׁבְטֵיכֶם וְאֲשִׁימָם בְּרֵאשִׁיכֶם: וְתַעֲנֵנוּ אֲתִי וְתֹאמְרוּ טוֹב הַדָּבָר אֲשֶׁר דִּבַּרְתָּ לַעֲשׂוֹת: וְאָקַח אֶת רֵאשֵׁי שְׁבֵטֵיכֶם אֲנָשִׁים חֲכָמִים וְיָדְעִים וְאֶתָּן אוֹתָם רֵאשִׁים עֲלֵיכֶם שְׂרֵי אֲלָפִים וְשְׂרֵי מֵאוֹת וְשְׂרֵי חֲמִשִּׁים וְשְׂרֵי עֶשְׂרֵת וְשְׂטָרִים לְשִׁבְטֵיכֶם: (דברים א ב-טו)¹

וְאֵתָּה תַחֲזֶה מִכָּל הָעָם אֲנָשִׁי חֵיֶל יִרְאֵי אֱלֹהִים אֲנָשִׁי אֲמֵת שְׂנָאֵי בָצַע וְשִׁמְתָּ עֲלֵהֶם שְׂרֵי אֲלָפִים שְׂרֵי מֵאוֹת שְׂרֵי חֲמִשִּׁים וְשְׂרֵי עֶשְׂרֵת: וְשִׁפְטוּ אֶת הָעָם בְּכָל עֵת וְהָיָה כָּל הַדָּבָר הַגָּדֹל יִבְיֹאוּ אֵלֶיךָ וְכָל הַדָּבָר הַקָּטָן יִשְׁפְּטוּ הֵם וְהָקַל מֵעֲלֶיךָ וְנִשְׂאוּ אִתָּךְ: אִם אֶת הַדָּבָר הַזֶּה תַעֲשֶׂה וְצִוְּךָ אֱלֹהִים וְיִכְלַת עֲמֹד וְגַם כָּל הָעָם הַזֶּה עַל מְקוֹמוֹ יָבֹא בְשָׁלוֹם: (שמות יח כא-כג)²

לא אוכל אנכי לבדי לשאת את כל העם הזה כי כבד ממני: ... ויאמר ה' אל משה אספה לי שבעים איש מזקני ישראל אשר ידעת כי הם זקני העם וְשִׁטְרֵי וְלִקְחָתָם אִתָּם אֶל אֹהֶל מוֹעֵד וְהִתְיַצְבוּ שָׁם עִמָּךְ: וְיִרְדְּתִי וְדִבַּרְתִּי עִמָּךְ שָׁם וְאֶצְלָתִי מִן הָרוּחַ אֲשֶׁר עֲלֶיךָ וְשִׁמְתִי עֲלֵיהֶם וְנִשְׂאוּ אִתָּךְ בְּמִשְׁאֵל הָעָם וְלֹא תִשָּׂא אִתָּה לְבָדֶךָ: (במדבר יא יד-יז)³

אברבנאל דברים פרק א

... באמרו: "ואומר אליכם בעת ההיא לאמר". והמאמר הזה יקשה ... ממה שייחס⁴ הענין הזה לעצמו, שהתעורר למנות שופטים מפני טרחו ועמלו. והנה בפרשת יתרו התבאר שמשה לא התעורר אליו מעצמו, אבל שיתרו חותנו עוררהו עליו. והוא מן הפלא איך אדון הנביאים שנחכם מכל האדם איך לא נפל בזה מעצמו בהיות הדבר מבואר שנבול יבול ולא יוכל עשהו לבדו, עד שהוצרך לזה עצת יתרו. ואם הוא לבדו למדו בזה והדריכו בעצה נכונה, למה לא ייחס בכאן הדבר לאומרו ולא ייחסהו לעצמו.⁵

¹ וההמשך שם, בציוויים של משה לדיינים: " ... שָׁמַע בֵּין אַחֲיֵיכֶם וּשְׁפִטְתֶם צֶדֶק בֵּין אִישׁ וּבֵין אָחִיו וּבֵין גֵּרוֹ: לֹא תִפְרוּ פְנִים בְּמִשְׁפָּחַתְכֶם כְּקִטְוֹן כְּגֹדֶל תִּשְׁמְעוּן לֹא תִגְרוּ מִפְּנֵי אִישׁ כִּי הַמִּשְׁפָּחַת לֵאלֹהִים הוּא וְכו' ". והסיום שם: "והדבר אשר יקשה מכם תקרבון אלי ושמעתי", עליו נענש משה שנתעלמה ממנו ההלכה אצל בנות צלפחד (סנהדרין ח ע"א, ספרי דברים פ"א יז). אבל מה שתמוה בכל העניין הוא ההתעלמות המוחלטת מחלקו של יתרו בכל הפרשה. מינוי הדיינים כאן מוצג כיוזמה של משה, ללא שום קרדיט ליתרו חותנו. מה גם שיש נקודות השקה ברורות בין שתי הפרשות, למשל, בכל הנדרש מתכונות הדיינים. כפי שנראה במקור הבא. ואגב, "איכה" זו של משה אינה בהכרח בנימת צער ולא ברור מדוע נקראת במנגינת איכה. ראה דברינו חזון ישעיהו – הפורענות השלישית בשבת זו.

² וההמשך שם, שאמנם משה עשה הכל עפ"י חותנו, ככתוב: "וַיִּשְׁמַע מֹשֶׁה לְקוֹל חֲתָנוּ וַיַּעַשׂ כְּכָל אֲשֶׁר אָמַר" (ויתרו מצדו הקפיד לומר: "עֲתָה שָׁמַע בְּקִלִּי אֵינְךָ וַיְהִי אֲלֵהֶם עִמָּךְ"). גם שם נמנות תכונות הדיינים הנדרשות, אם כי אולי לא כולן נמצאו, ככתוב שם: "וַיִּבְחַר מֹשֶׁה אֲנָשִׁי חֵיֶל מִכָּל יִשְׂרָאֵל וַיִּתֵּן אֹתָם רֵאשִׁים עַל הָעָם שְׂרֵי אֲלָפִים שְׂרֵי מֵאוֹת שְׂרֵי חֲמִשִּׁים וְשְׂרֵי עֶשְׂרֵת". ושוב, משה בראש הפירמדה: "וּשְׁפִטוּ אֶת הָעָם בְּכָל עֵת אֶת הַדָּבָר הַקָּטָן יִשְׁפְּטוּ הֵם". ויתרו מסתלק מהבמה: "וַיִּשְׁלַח מֹשֶׁה אֶת חֲתָנוּ וַיֵּלֶךְ לוֹ אֶל אֶרְצוֹ". ראה בדברינו דו-שיח יתרו משה בפרשת בהעלותך, מחלוקת רש"י ורמב"ן אם בסופו של דבר חזר יתרו לארצו, או נשאר כל אותם שנים עם בני ישראל ואף נחל בארץ ישראל את "דושה של ירחו". אם נשאר יתרו, או מי מבניו, כשיטת רמב"ן, מה היו אומרים אילו שמעו את דברי משה בפרשתנו על מינוי הדיינים?

³ בין ספר שמות וספר דברים, חוזר נושא מינוי הדיינים, בשלישית (בשנייה בעצם) בספר במדבר, פרשת בהעלותך. מחד גיסא, יש כאן דימוי ברור לפרשתנו, בלשון: "לא אוכל לבדי לשאת את כל העם הזה", אשר מקביל לפסוק: "איכה אשא לבדי טרחכם ומשאכם וריבכם". מאידך גיסא, יש כאן מקבילה מדויקת לפרשת יתרו, בלשון: "ונשאו אתך". כבר הרחבנו גם בנושא זה בדברינו קול אחד וקולות רבים בפרשת בהעלותך. שם הראינו שחז"ל רואים בפרשה זו את מינוי הסנהדרין הראשון, אבל בפשט הפסוק, לא נזכר כלל כאן הפעל שפ"ט, אשר נזכר בשתי הפרשות בספר שמות ודברים. הדגש שם הוא על הרוח והנבואה. וכבר עמדו על כך הפרשנים ש"לשאת במשא" יכול להיות גם נושאי ציבור אחרים (ראה רמב"ן להלן). באמת, מתבקש לערוך שלוש פרשות אלה זו מול זו ולקבל תמונה כוללת של מינוי הדיינים בתורה. אך זה נושא נכבד, בהזדמנות אחרת ומן הסתם כבר "קדמונו שרים ונוגנים". הפעם נתמקד במינוי הדיינים כפי שמתאר אותו משה בספר דברים בערבות מואב בו הוא נפרד מעם ישראל.

⁴ משה.

⁵ פרשני המקרא הקלאסיים: רש"י, רשב"ם, אבן עזרא, אלשיך, רד"ק, בחיי בן אשר, ספורנו, כלי יקר, חזקוני (אלה שהספקנו לעבור עליהם) מתעלמים מהשאלה הפשוטה, שכבר הזכרנו בהערה 1: איך זה שמשה מתעלם לחלוטין בפרשתנו, מחלקו של יתרו בפרשת מינוי הדיינים? האם אין סתירה במקרא בין הסיפור בספר שמות ובין זה שבפרשתנו? אברבנאל הוא בין המפרשים היחידים

רמב"ן דברים פרק א פסוק יח

והטעם להזכיר זה כאן, כי בידוע שזה הענין עצת יתרו והוא אמר למשה: "היה אתה לעם מול האלהים" (שמות יח יט) - שיתפלל עליהם בעת צרתם. ואמר לו: "והזהרת אתה את החוקים ואת התורות וגו' " (שם כ) - שילמדם הוא התורה. אך במשפט נתן לו עצה שימנה שופטים לסייעו, וכבר פרשתי שם (בפסוק כ). ולכן ספר בכאן, כי כאשר מינה שרי האלפים והמאות לא מינה אותם רק על המשפט, אבל הוא בעצמו ילמדם כל הדברים אשר יעשון על פי התורה, כי שמע לעצת חותנו ויעש כל אשר אמר.⁶ ולא הזכיר משה עצתו בכאן, ולא אמר דבר בשם יתרו אשר אמר.⁷ ונראה בעיני שלא רצה להזכירו במעמד כל ישראל, לענותו.⁸ או שלא יהיה לכבוד לו שיזכיר לדור הזה "כי אשה כושית לקח" (במדבר יב א). ויתכן שהטעם, מפני שנמלך בשכינה ועל פי הגבורה נעשה הענין ההוא.⁹

דברים רבה א י, פרשת דברים

"ה' אלהי אבותיכם יוסף עליכם ככם אלף פעמים" (דברים א יא). הלכה: אדם מישראל שנתמנה חכם או דיין על הציבור, מהו שיהא מותר לו לדון לעצמו? כך שנו רבותינו: "אל תהי דן יחידי שאין דן יחידי אלא אחד", שנאמר: "והוא באחד ומי ישיבנו" (איוב כג יג)...¹⁰ רבותינו אומרים: בוא וראה, בשעה שנתמנה משה על ישראל אמר להן: איני יכול לישא את משאכם לעצמי, אלא מנו לכם דיינים שיהיו דנין אתכם, שנאמר: "הבו לכם אנשים חכמים ונבונים וידועים לשבטיכם וכו'".¹¹ אמר רבי ברכיה בשם רבי חנינא: צריכים הדיינים שיהא בהם שבע מדות, ואלו הן: חכמים ונבונים וידועים, וארבע כמה שכתב להלן: "וְאֵתָהּ תִּחְזֶה מִכָּל הָעָם אֲנָשֵׁי חָיִל יִרְאֵי אֱלֹהִים אֲנָשֵׁי אֶמֶת שֹׁנְאֵי בְצַע" (שמות יח) - הרי שבע. ולמה לא נכתבו שבע כאחת? שאם לא נמצאו משבע,

שמתעורר בעיניו (אין הוא היחיד ואין הוא הראשון, קדם לו רמב"ן שנראה להלן). שאלתו היא כפולה ודו-כיוונית (משמות לדברים ומדברים לשמות): א. מדוע באמת היה צריך משה "אדון הנביאים שנחכם מכל האדם" לעצת יתרו בדבר כה בסיסי, "איך לא נפל בזה מעצמו"? ב. מדוע הוא מתעלם מחלקו של יתרו בפרשתו? התשובה שהוא מביא בהמשך דבריו היא שהדברים לא נעשו מיד כעצת יתרו: "ומה שמצאנו בפרשת יתרו שאמר שם וישמע משה לקול חותנו ויעש כל אשר אמר, הוא לכבודו, שעשה כמו שהוא אמר אבל לא בזמן שאמר ומהסבה שאמר, כי אם בזמן הראוי אליו אחר היות דת ונימוס בה ישפטו המשפטים כמו שכתוב כאן". ועוד הוא מסביר: "ופעמים רבות תמצא כזה בסיפורי התורה שישלים הסיפור במקום אחר עם היות שלא היה המעשה אז. התבאר מזה שמשא לא היה חסר אותה העצה אבל יתרו אכלה פגה ושלא נעשתה בזמן שיתרו אמר, ומשה מעצמו עשאה". "אכלה פגה", הינו שהקדים את הזמן. יש להודות שתשובה זו של אברבנאל קצת מורכבת ונראה שהשאלה עדיין מהדהדת.

⁶ רמב"ן נראה כמקדים תרופה למכה (ותשובה לשאלה) ומתמקד בחילה בטיעון שעצת יתרו הייתה רחבה מאד וכללה לא רק את מערכת המשפט, כי אם גם את מערכת ההוראה, נשיאת תפקידי ציבור, ואפילו תפילה למען הציבור. ראה דבריו כמה פסוקים קודם, דברים א יב: "וטעם טרחכם ומשאכם וריבכם - על דרך הפשט רמז משה רבינו להם שלשת הדברים שאמר ליתרו שהיה הוא עושה לעם כמו שפירשתי שם (שמות יח טו). והזכירן לישראל ברמז, אמר "טרחכם" כנגד והודעתני את חוקי האלהים ואת תורותיו (שם שם טז), כי טורח גדול היה ללמד ליוצאי מצרים החוקים והתורות ופירושים וביאורים וסודם. והזכיר "משאכם" כנגד לדרוש אלהים (שם פסוק טו), שהוא ענין תפילה שמתפלל עליהם, והוא מלשון ונשאת תפלה (מ"ב יט ד), ואל תשא בעדס רנה ותפילה (ירמיה ז טז). "וריבכם", כפשוטו עניני המשפטים. ואמר "הבו לכם אנשים חכמים ונבונים וידועים" על הדיינים בלבד, אבל אמר סתם "ואנשים בראשיכם" דרך ענוה". הרוצה להעמיק דבר בעיניו זה יפנה לפירוש העמק דבר כאן, אשר מרחיב את דברי רמב"ן ("יפה כתב רמב"ן ז"ל שהוא נגד שלשה דברים שאמר ליתרו שהוא עושה לעם") ומפרט את כל אחד משלושה הנושאים: טרחכם - למוד תורה והלכות, ומשאכם - הוא תפילה... וריבכם - מינוי הדיינים, מה 'העמיס' יתרו על משה, עד שבא משה ואמר: "איכה אשא לבדי טרחכם".

⁷ רק כאן, באמצע דבריו, מציג רמב"ן את השאלה לגבי היעלמותו של יתרו בפרשתו, אבל לא במילים נמלצות כשל אברבנאל, אלא במשפט ביניים צנוע ופשוט שמיד ממשיך לחלק התשובה השני. בין שתי תשובות אלה, זו שראינו וזה שמיד נראה, אנראה ששאלת היעלמותו של יתרו רק מתעצמת.

⁸ לענותותו של משה. ובנוסחאות אחרות: לגנותו! (בהערות על רמב"ן בתורת חיים).

⁹ תשובת רמב"ן נשמעת מהוססת וחלקית. משה לא רצה להזכיר את חלקו של יתרו חותנו המדייני (אבי ציפורה אשתו "הכושית"), אם משום מידת הענוה, שהנה ברוב ענוותנותו הוא נותן מקום נכבד ליתרו, או אדרבא, שלא להזכיר את גנותם של ישראל שהיו צריכים לקבל עצה כזו בסיסית מנוכרי (עניין אזכור האשה הכושית לא ברור). ובסוף מביא רמב"ן תירוץ שמוא במפרשים רבים אחריו, שכיון שיתרו עצמו אומר: "אם את הדבר הזה תעשה וצווח אלהים", שבעצם כל הדבר נעשה "על פי הגבורה". נראה שהסברים אלה הם בדומה למה שמקובל לומר בעולם הישיבות שאם יש פירוש תוספות בגמרא שמתחיל בשאלה ואח"כ באים הרבה תירוצים: ויש לומר, ועוד יש לומר, ועוד יש לומר וכו' - סימן שהשאלה היא טובה וחזקה. אנו נפנה לנושא העיקרי שלנו, ולא נדרשנו לנושא יתרו בראש דברינו, אלא בתקווה שנשמע מקהל שואבי המים הסברים נוספים שלא העלינו בחכתנו.

¹⁰ ככה פותח מדרש דברים רבה בהרבה מקומות, בהלכה, כשיטת מדרשי "למדנו", ומשם עובר לאגדה שהיא עניינינו. המשנה שהוא מצטט היא מפרקי אבות ד ח (התוספת של הפסוק מאיוב היא כנראה של מדרש דברים רבה ואיננה במסכת אבות), וה"א אחד", הוא כמובן הקב"ה. הלכה מומחה לרבים יכול לדון יחידי בדיני ממונות (סנהדרין ה ע"א). בא המדרש ואומר: אע"פ כן, אל תדון יחידי כי רק הקב"ה דן יחידי (בציטוט מפסוק מקובלנתו של איוב). הא ירושלמי סנהדרין א א (שהוא אולי מקור הדרשה בדברים רבה) ומוסיף שגם הקב"ה אינו דן יחידי אלא דן עם פמליא של מעלה. ואנו נמשיך עם המדרש לחלק האגדה.

¹¹ ללמדך שמשא הבין שאינו יכול לדון יחידי וזה מקור פנייתו אל העם: "הבו לכם אנשים וכו'". מה שמלמד על ענוותנותו של משה, שוודאי היה "מומחה לרבים", אבל מאידך, שוב מעלה את השאלה: איפה יתרו כאן? הלוא הוא זה שאמר למשה: "לא תוכל עשוהו לבדך"! ומשה גם אומר בפרשתו: "וְהִדְבַר אֲשֶׁר יִקְשֶׁה מִכֶּם תִּקְרְבוּן אֵלַי וְשִׁמְעֵתִיו". שמעתיו ולא שפתי? שגם אני לא דן יחידי?

מביא מארבע, ואם לא נמצאו מארבע, מביא משלוש. ואם לא נמצאו משלוש מביא מאחד, שכך כתיב: "אשת חיל מי ימצא" (משלי לא).¹²

גמרא עירובין דף ק עמוד ב

אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יוחנן: כל אשה שתובעת בעלה לדבר מצוה - הוויין לה בניס שאפילו בדורו של משה לא היו כמותן. דאילו בדורו של משה כתיב: "הבו לכם אנשים חכמים ונבונים וידעים לשבטיכם", וכתב: "ואקח את ראשי שבטיכם אנשים חכמים וידועים", ואילו נבונים לא אשכח.¹³ ואילו גבי לאה כתיב ותצא לאה לקראתו ותאמר אלי תבוא כי שכר שכרתיך, וכתב: "וּמִבְּנֵי יִשְׂשָׁכָר יִדְעֵי בִינָה לְעֵתִים לְדַעַת מֶה יַעֲשֶׂה יִשְׂרָאֵל רְאִשֵׁיהֶם מְאֵתִים וְכָל אֲחֵיהֶם עַל פִּיהֶם" (דברי הימים א יב לג).¹⁴

אוצר מדרשים (אייזנשטיין) עקיבא, רבי [המתחיל בעמוד 408]

בי"ת¹⁵ - בו בינה לכל נברא, בו בינה לכל יצור, בו בינה לכל נפש, בו בינה לכל נשמה, בו בינה לכל רוח. שאלמלא בינה, אין העולם מתקיים אפילו שעה אחת, שנאמר: "הבו לכם אנשים חכמים ונבונים" (פי דברים). באותה שעה אמר להם הקב"ה לישראל: בני! הבו לכם בעלי בינה להיות ראשים עליכם.¹⁶ מיד הלך משה והיה מחזיר בכל משכנותיהם של ישראל לבקש מהם בעלי בינה ולא מצא, שנאמר: "ואקח את ראשי שבטיכם אנשים חכמים וידועים" (שם) ולא מצא נבונים.¹⁷ מכאן אתה למד שגדולה בינה לפני הקב"ה יותר מן התורה, שאפילו אדם קורא תורה נביאים וכתובים ושונה משנה ומדרשים, הלכות ואגדות, שמועות ותוספות מושבות ומעמדות והגדות וכל סדרי בראשית, ואין בו בינה, אין תורתו שוה כלום, שנאמר: "ובינת נבוניו תסתתר" (ישעיה כ"ט).¹⁸

מדרש תנאים לדברים פרק א פסוק יג

מה תלמוד לומר אנשים? - בחתיכה ובפסיפס.¹⁹ אנשים ותיקים וכשרים.²⁰

¹² את סיום המדרש הבאנו במתכוון בנוסח וילנא, משום שהוא דוגמא משעשעת לשיבושי מלה"בדים ומגיהים. הנוסח הנכון הוא: "שכך כתוב: ויבחר משה אנשי חיל מכל ישראל" (שמות יח כה). מחוסר מקום קצרו וכתבו ראשי תיבות: אחמ"י (אנשי חיל מכל ישראל). בא "הבחור הזעזער" ופתח את הסוגריים, לטובת הקוראים ופירש: "אשת חיל מי ימצא" ונלאו כל החכמים לבאר המדרש והכריזו עליו 'מדרש פליאה'. ברור שהכוונה היא לפסוק בספר שמות: "ויבחר משה אנשי חיל מכל ישראל", אשר מוכיח שבסופו של דבר הסתפק משה בתכונה אחת: אנשי חיל. מדרש זה מחבר את פרשת מינוי הדיינים בשמות עם זו שבפרשתנו לעניין אחד ולומד מחיבור זה את מכלול תכונות הדיינים והשופטים הרצויות, אך גם את ההתפשרות עם המציאות ועם "מה שיש". ראה מטבע הלשון "אנשי חיל" במקרא, מבני יעקב (בראשית מז ו), דרך מלחמות ספר שופטים (פרק כ) ושמואל (א פרק טז), המשך בתוכחות הנביאים (ישעיהו ה כב, ירמיהו מח יד, נחום ב ז), ספרות החכמה והכתובים (תהלים עו ו), וכלה בשבי ציון (נחמיה יא ו). אנשי חיל הם אנשים נמרצים ותכליתיים ולא דווקא שופטים מדולמלים.

¹³ רש"י שם: נבונים - מבינים דבר מתוך דבר. כך מפרש רש"י גם בפרשתנו על הפסוק, כמובא להלן.

¹⁴ כך בדומה גם במקבילה במסכת נדרים כ ע"ב. עפ"י דרשה זו, ורבים בעקבותיה, משה לא מצא "נבונים" והסתפק בחכמים וידועים. אך באמת, מדוע לא מצא משה נבונים משבט יששכר? לאן נעלמה ההבטחה ללאה? ראה דרשות רבות על חכמתם של בני יששכר, כגון שהיו בקיאים בסוד לוח השנה ועוד: יומא כו ע"א, בראשית רבה עב ה, שיר השירים רבה ו ב ועוד. ראה דברינו [יששכר חמור](#) [גרם](#) בפרשת ויחי.

¹⁵ המדרש דורש שם שבח האות ב"ת שבה נברא העולם - בה נפתח ספר בראשית: "מה נשתנה ב"ת מכל האותיות שברא בו הקב"ה כל סדרי בראשית".

¹⁶ ראה תרגום חתך יונתן לפסוק: "זמנו לכם אנשים חכמים נבונים מרעיונותיהם ממחשבותיהם". ועוד נחזור למקור זה.

¹⁷ אולי צריך היה משה לחפש גם בקרב הנשים! שהרי אמרו: "בינה יתירה באשה יותר מבאיש" (מסכת נדה דף מה עמוד ב).

¹⁸ מדרשים רבים מפתחים כאמור את דברי הגמרא בעירובין שלא נמצאו "נבונים", ומכולם בחרנו במדרש מאוחר זה שכולו שיר שבח והלל לתבונה ולבינה, עד כדי שגדולה הבינה יותר מן התורה! ומי שאין בו בינה, אין תורתו שווה כלום! אפשר שבח זה מקטין את החסר של אי מציאת "נבונים", שהרי זו תכונה מיוחדת ונדירה, ולפיכך הסתפק משה בחכמים וידועים. אך מנגד, אולי אנחנו באמת מפסידים כאשר בבית הדין לא יושבים דיינים שבינתם גדולה מתורתם: "נבונים מרעיונותיהם ומחשבותיהם".

¹⁹ ראה ספרי זוטא פיסקא כז סימן טז: "יפקוד ה' אלהי הרוחות ... איש על העדה - איש, שיהא בעל כוח ובעל חכמה ובעל גבורה חתיכה ופסיפס". פסיפס הוא אבן שמסותתת באופן נאה ומדויק והכוונה בתואר זה היא לא רק למראה החיצוני, אבל גם לתכונה של חכמה. ראה אבות דרבי נתן נוסח א פרק כח: "רבי אלעזר בן שמוע אומר: שלוש מדות בתלמידי חכמים: אבן גזית. אבן פינה. אבן פסיפס ... אבן פסיפס כיצד? זה תלמיד ששונה מדרש והלכות ואגדות ותוספות. כשתלמיד חכם נכנס אצלו, שאלו במדרש אומר לו, בהלכות אומר לו, בתוספות אומר לו, באגדות אומר לו. וזו היא אבן פסיפס שיש לה ארבע פיות מארבע רוחותיה". וכבר הארכנו בעניין זה בדברינו [יפקוד ה' איש על העדה](#) בפרשת פנחס. ראה שם. וברש"י ובילק"ש כאן (תורה דברים תת"ב) מצאנו את הנוסח: אנשים - כסופים, שאולי הוא שיבוש של פסיפוס.

²⁰ משמע ש"אנשים" גם היא תכונה. לא שחכמים ונבונים הם תכונות האנשים, אלא שאנשים היא תכונה אחת ואחריה באות גם תכונות חכמים, נבונים וכו'. ראה רש"י על הפסוק: "אנשים - צדיקים". אם כך, משה מצא שלוש תכונות: אנשים, חכמים וידועים. ויש לנו פתרון גם ל"אנשי חיל" שמצאנו בדברים רבה לעיל. עוד נשוב לנושא תכונת "אנשים" בהמשך דברינו.

חכמים ונבונים - זו שאל אריוס²¹ את ר' יוסי, אמר לו: איזה הוא חכם? אמר לו כל המקיים תלמודו.²² אמר לו: והלא אינו אלא נבון?²³ אמר לו: והלא כבר נאמר "נבונים".²⁴ אמר לו: מה בין חכם לנבון? אמר לו: חכם דומה לשולחני עשיר, שאם הביאו לו לראות - רואה; ואם לאו מוציא משלו ורואה. ונבון דומה לשולחני עני, שאם הביאו לראות - רואה. ואם לאו - יושב ותוהה.²⁵

רש"י דברים פרק א פסוק יג

נבונים - מבינים דבר מתוך דבר. זו היא ששאל אריוס את רבי יוסי: מה בין חכמים לנבונים? - חכם דומה לשולחני עשיר, כשמביאין לו דינרין לראות - רואה, וכשאין מביאין לו - יושב ותוהה. נבון דומה לשולחני תגר, כשמביאין לו מעות לראות - רואה, וכשאין מביאין לו - הוא מחזר ומביא משלו.²⁶

אבן עזרא הפירוש הקצר שמות פרק יח פסוק כא

שרי אלפים - ... שהיו כל השרים שמונה ושבעים אלף ושש מאות (סנהדרין יח א). כי שר האלף הוא הגדול שבהם, ותחת ידו עשרה שרים משרי המאות, ותחת יד שר המאה שני שרים משרי החמישים, ותחת יד שר החמישים חמשה שרים משרי העשרות. והנה הזכיר בפרשת אלה הדברים: אנשים חכמים וידועים (דברים א טו). והנה שמינית מחנה ישראל היו חכמים.²⁷

ספרי דברים פרשת דברים פסקא טו

"ואקח את ראשי שבטיכם אנשים חכמים ונבונים וגו' " ... משכתים בדברים. אמרתי להם: אשריכם על מי אתם באים להתמנות, על בני אברהם יצחק ויעקב. בני אדם שנקראו אחים ורעים, כרם חמדה ונחלה, צאן

²¹ ובמדרש בראשית רבתי פרשת מקץ: "שאל אריסטו את ר' יוסי וכו'". אין זה בהכרח אריסטו המפורסם אלא שם יווני מקובל.

²² ובפרקי אבות ד א: "איזהו חכם? הלומד מכל אדם". ובגמרא תמיד לב ע"א: "איזהו חכם - הרואה את הנולד".

²³ שהרי במקומות רבים אנו מוצאים "חכם ונבון" בצמוד, כגון: "רק עם חכם ונבון הגוי הגדול הזה" (דברים ד ו), וכגון: "הנה נתתי לך לב חכם ונבון" (מלכים א ג יב). וגם אצל יוסף: "אין נבון וחכם כמוך", משמע שזו אותה תכונה, רק מוגברת.

²⁴ לא, עונה ר' יוסי לאריוס. נבון הוא תכונה לעצמה שאיננה רק חיזוק של חכם.

²⁵ השוואה המזכירה את אימרת העם שחכם נמנע מראש מלהיכנס לתסבוכת שפיקח יודע לצאת ממנה. אבל לפי זה, נבון הוא פחות מחכם ואם כך מה הרבותא בנבון? מדוע מבקש משה גם תכונת "נבונים"? ומדוע לא מצא? דרשה זו קשה וסותרת את דברי הגמרא עירובין לעיל ואת שיר ההלל לבינה באוצר המדרשים. ראה גם גמרא חגיגה יג ע"א העוסקת במעשה מרכבה: "עד היכן מעשה מרכבה? ... איכא דאמרי: עד: וְאַרְאָ קְעִין חֲשַׁמֶל (יחזקאל א כז) - מסרינן ראשי פרקים. מכאן ואילך, אם הוא חכם מבין מדעתו - אין, אי לא - לא". משמע מכל אלה שחכם עדיף מנבון ומכיל ממילא את תכונת הבינה. לפיכך לא ברור למה לא מצא משה נבונים ולמה בכלל חיפש. אבל כך הוא הנוסח בעשרות מדרשים ופרשנים שהחכם הוא השולחני (בנקאי) העשיר שיועד לעסוק בסחורה גם משלו, גם כשלא באים לפניו אנשים; ואילו הנבון הוא השולחני העני שכשאין באים אנשים לפניו למסחר הוא "יושב ותוהה". ראה אנלוגיה זו גם במדרש בראשית רבתי פרשת מקץ, על דברי פרעה על יוסף: "אין נבון וחכם כמוך" (בראשית מא לט), שעונה לדברי יוסף שישה פסוקים קודם: "ירא פרעה איש נבון וחכם". שם קודם נבון וא"כ חכם: "נבון - שהבין דבר מתוך דבר, הבין דלות וצננות מתוך דבריו של פרעה ... וחכם שידע לפתור החלום וליתן עצה". היינו, האיש לא רק נבון אלא גם חכם. ואז הוא מביא את משל השולחני שחכם עדיף מנבון.

²⁶ רש"י שבד"כ נצמד למדרשים מחזיר את הגלגל לטובת הנבון והופך את המשל של ר' יוסי בניגוד לכל שאר המדרשים והפרשנים. אולי היה לרש"י נוסח אחר בספרי (במדרש התנאים) וכל השאר העתיקו מהנוסח שבידינו. שים לב גם לשינוי משולחני עני לשולחני תגר היינו סוחר. החכם מסתפק בחכמתו, כמו עשיר שמסתפק בעושרו (אצל עשיר זו דווקא תכונה טובה). הנבון הוא כמו שולחני שזו פרנסתו וכל הזמן אינו נח ואינו מסתפק, רק חרוץ, יוזם ומחזר אחר עסקיו. הדברים מקבלים חיזוק מיוסף שהבאנו כבר בהערה הקודמת. ראה מדרש שכל טוב (בובר) פרשת מקץ מא לג: "ועתה ירא פרעה איש נבון וחכם - זה המבין דבר מתוך דבר, שיועד מה שקיבל מרבו, וכן אתה דורש: אנשים חכמים ונבונים (דברים א יג), שהנבון גדול מן החכם". על כל נושא החכם לעומת הנבון, ראה ספרי דברים מהדורת פינקלשטיין עמוד 22, שורה 2 בהערות, שמחלק בין ארץ ישראל, שם העדיפו את החכם (סיני, בור סוד) על פני הנבון (עוקר הרים, פילפלן בלשון הירושלמי); לעומת בני בבל שם העדיפו את הנבון והחריף. ראה דברינו בדפים המיוחדים [סיני או עוקר הרים - סודרן או פילפלן](#).

²⁷ בפרשת יתרו עושה אבן עזרא את חשבון היררכיית השרים: שרי אלפים, שרי מאות וכו'. הוא מתווכח שם עם שיטות אחרות, ומגיע בסוף לחשבון של חז"ל שסך כל בעלי התפקידים היה 78,600. שמינית מתוך העם! 78,600 חכמים נמצאו בעם ישראל, גם ידועים (שנראה להלן) וגם "אנשים" (שראינו ושנראה עוד). אבל לא נבון אחד ...

מרעית וכל לשון חיבה.²⁸ אנשים חכמים וידועים - זו אחת משבע מדות שאמר לו יתרו למשה.²⁹ הלך ולא מצא אלא שלושה: אנשים, חכמים, וידועים.³⁰

מדרש שמואל (בובר) פרשה ב סימן ז

"ונתת לאמתך זרע אנשים". אנשים - נבונים, היך מה דאת אמר: "הבו לכם אנשים חכמים ונבונים" (דברים א ג). אנשים - נביאים, היך מה דאת אמר: "וישארו שני אנשים במחנה" (במדבר יא כו). אנשים - גדולים, היך מה דאת אמר: "והאיש בימי שאול זקן בא באנשים" (שמואל א יז יב). אנשים - צדיקים, היך מה דאת אמר: "ועמד כולם צדיקים" (ישעיהו ס כא). אמרו לחנה: למה את שואלת אנשים חכמים ונבונים וגדולים וצדיקים? אמרה להן: שהן לשמו של הקב"ה. אמר רבי לוי: לאחד יושב ועושה עטרה למלך. עבר אחד וראהו, אמר לו: מה אתה עושה? אמר לו: עטרה למלך אני עושה. אמר לו: כל מה שאת יכול לקבוע בה אבנים טובות ומרגליות, קבע בה. למה? שהיא עתידה להינתן בראשו של מלך. כך אמרו לחנה: למה את שואלת אנשים חכמים ונבונים וגדולים וצדיקים? אמרה להן: שהן לשמו של הקדוש ברוך הוא.³¹

פסיקתא זוטרתא (לקח טוב) במדבר פרשת שלח לך

שמא תאמר לא שלח הגונים? תלמוד לומר: "שלח לך אנשים". ואומר: "בחר לנו אנשים" (שמות יז). ואומר: "והאיש בימי שאול זקן בא באנשים" (ש"א יז). ואומר: "ונתת לאמתך זרע אנשים" (שם א). מלמד שאנשים חכמים ונבונים היו, אלא שעשו עצמם כסילים, שנאמר: "ומוציא דבה הוא כסיל" (משלי ז).³²

רמב"ן דברים פרק א פסוק יג

"וידועים לשבטיכם" - שהיו ניכרים לכם, שאם בא לפני מעוטף בטליתו איני יודע מי הוא ומאי זה שבט הוא,³³ אבל אתם מכירים אותו שגדלתם אותו, לשון רש"י מספרי (דברים יג). ואם כן, יהיה "לשבטיכם" קשור עם

²⁸ כשהקב"ה מצווה את משה ואהרן על בני ישראל הוא מזהיר אותם ואומר להם: "בני סרבנים הן, רגזנים הן, טרחנים הן, על מנת כן תהיו מקבלים עליכם: שיהיו מקללין אתכם, שיהיו מסקלין אתכם באבנים" (ספרי במדבר פסקא צא, שמות רבה ז ג), דברינו בני סרבנים הם בפרשת שמות. ואמנם משה אומר בפרשתנו: "איכה אשא לבדי טרחכם ומשאכם וריבכם". אבל את המיועדים לשאת איתנו בעול, הוא מפתה בדברים רכים ובלשון חיבה. ראה דברינו **אני ואתה עומדים בזירה** בפרשת יתרו, מה קורה לאדם שנוטל טלית ומתמנה לתפקיד ציבורי. ראה גם **שררה על הציבור** בפרשת שמיני וכן **שררה** בפרשת קרח. האם נוכל לומר, בבת צחוק, שהנבונים הבינו שהתפקיד המוצע להם אינו פשוט כל כך והסתלקו להם ונשארו רק "החכמים"? 78,600 במספר ...

²⁹ רק אם נחבר את פרשת מינוי הדיינים של ספר שמות עם של דברים, כמדרש דברים רבה לעיל.
³⁰ חזרנו ל"אנשים" כתכונה בפני עצמה, כפי שכבר ראינו לעיל במדרש תנאים לדברים (שהוא מדרש-אח לספרי דברים). אם כך, אזי בחיבור לפרשת יתרו, יש לנו שמונה תכונות, ונמצאו שלושה מתוך שמונה (ולא אחד מתוך שבע כדברים רבה). ראה רש"י על הפסוק שחוזר ומסביר שאנשים הם צדיקים: "אנשים חכמים וידועים - אבל נבונים לא מצאתי. זו אחת משבע מדות שאמר יתרו למשה ולא מצא אלא שלש, אנשים צדיקים, חכמים וידועים". ראה גם מדרש תנאים לדברים א טו שמחבר אותנו עם אנשי חיל של יתרו: "אנשים חכמים וידועים זו אחת משבע מדות שאמר יתרו למשה והלך ובקש ולא מצא אלא שלוש: אנשי חיל חכמים וידועים". בכך, מקבל "אנשי חיל" של דברים רבה לעיל, פירוש חדש ונשארו עם שבע מדות ולא שמונה. ראה עוד בהמשך המדרש שם, דרשה ארוכה שמובאת בסוגריים, שאחרי ככלות הכל נדרשות כל שבע המידות של הדיינים ואפילו בבית דין של שלושה (שאינם מומחים): "ואלו הן השבע מדות שצריך שיהיו כולן אפילו בבית דין של שלושה: חכמה יראה וענוה ושנאת ממון ואהבת האמת ואהבת הבריות להן ובעלי שם טוב". אולי לא בכדי מובאת דרשה זו בסוגריים. אבל מצאנו דרשה דומה בבתי מדרשות, חלק א, פרשת ראה: "אמר משה לישראל: שופטים שתמנו עליכם, אם אין מצויה בהן אחת מן המדות הללו, לא תוכלו למנותם עליכם". אולי הכוונה לשלוש שמונה במשה, שזה המינוי הנדרש ולא כדברים רבה שמספיק אנשי חיל.

³¹ המילה אנשים מסמלת בתוכה הכל. מינוי ומקסימום. אם מדרש דברים רבה בו פתחנו מסתפק בתכונה אחת: אנשי חיל, במקום שבע או שמונה התכונות הנדרשות, בא מדרש שמואל ומקפל תחת המילה הפשוטה "אנשים" עולם ומלואו: אנשים חכמים, אנשים נבונים, אנשים צדיקים וגדולים - אנשים! אמענטש! כל מה שבקשה חנה העקרה הוא: "זרע אנשים" - ילד אחד להניק ולחבוק (ברכות לא ע"ב). בא המדרש ומציב את חנה בראש הסולם המקסימלי: אנשים שמבקשת חנה הוא עולם ומלואו (ראה דבריה "וישב שם עד עולם"). חנה שואפת למיטב ולמירב. לאנשים במלוא תכונותיהם הטובות, שיהיו כתר של אבנים טובות ומרגליות בראשו מלך המלכים הקב"ה. זו חנה שחידשה כל כך הרבה בתפילתה, זו חנה שהביאה לעולם בתפילתה את שמואל שהוא גדול כמשה ואהרן בקוראי שמו. ראה דברינו **תפילת חנה** בראש השנה וכן **שמואל** בפרשת קרח.

³² גם כאן במרגלים יש "אנשים", אנשים שלכתחילה היו הגונים ונכבדים: "כולם אנשים ראש בני ישראל המה", אלא שברגע אחד של חולשה "עשו עצמם כסילים" ומעדו. ראה דברינו **שלח לך אנשים** בפרשת שלח לך. האם תיתכן מעידה כזו גם בשופטים ודיינים? האם הוויתור על שבע המידות הנדרשות הוא השלמה ריאלית עם המציאות האנושית, או שמא משגה שיכול לעלות ביוקר בהמשך הדרך? ראה דברינו **בימי שפוט השופטים** במגילת רות: "אוי לדור ששופט את שופטיו ואוי לדור ששופטיו צריכים להישפט".

³³ "מעוטף בטלית" אינו רק לשבח כפי שמצוי ברוב מקומות, אלא גם לגנאי כמי שמסתיר את זהותו ומתחזה כצדיק וחשוב. ראה למשל בתנחומא (בובר) פרשת צו סימן ד על עשו הרשע שלעתיד בא "מתעטף בטליתו כארי ובו אצל יעקב". וכמובן עדת קורח שנתעטפו כולם בטליתות של תכלת (במדבר רבה יח ג).

"וידועים".³⁴ אבל על דרך הפשט טעמו: הבו לכם לשבטיכם אנשים חכמים.³⁵ ועל דעתנו, טעם "וידועים" שהם ידועים לשופטים, כלומר שמעלתם ידועה ונכרת למנותם בה שופטים. וְכָל מַעֲלוֹת הַשּׁוֹפְטִים בְּמִלַּת "וידועים", כי השופטים צריכין להיות אנשי חיל יראי אלהים אנשי אמת שונאי בצע כאשר אמר יתרו. ואלה היו ידועים לשופטים מתחילה, כי היו הכל אומרים ראוי זה להיות שופט.³⁶

תרגום כתר יונתן דברים פרשת דברים פרק א, פסוקים יג, טו

זמנו לכם אנשים חכמים נבונים מרעיונותיהם [ממחשבותיהם] ובעלי ידע לשבטיכם ואמנם ראשים עליכם: ... ואקח את ראשי שבטיכם ומשכתים בדברי אנשים חכמים ובעלי ידע ונבונים מרעיונותיהם לא מצאתי.³⁷

מסכת מנחות דף סה עמוד א

אמר רבי יוחנן: אין מושיבים בסנהדרין אלא בעלי חכמה, בעלי מראה, בעלי קומה, בעלי זקנה, בעלי כשפים, ויודעים שבעים לשון, שלא תהא סנהדרין שומעת מפי התורגמן!³⁸

שבת שלום

ונזכה לראות בנחמת ציון ובנין ירושלים

מחלקי המים

³⁴ היינו ידועים לשבטיכם, כסדר המילים בפסוק. כל שבט ימנה את הידועים מאנשיו. ראה גם פסיקתא זוטרתא (לקח טוב) על הפסוק: "וידועים לשבטיכם - שיהו ידועים לכם שכל שבט ושבט מכיר את אנשי השבט שלו".

³⁵ וידועים. יש להזיז את המילה "לשבטיכם" לראש הפסוק. תָּמְנוּ שׁוֹפְטִים לְשִׁבְטֵיכֶם, אֲנָשִׁים חֲכָמִים, נְבוֹנִים וְיֹדְעִים, שְׁכָל הַצִּיְבוֹר מְכִיר בְּמַעֲלוֹתֶיהֶם. אולי דווקא טוב שהשופט יהיה משבט אחר.

³⁶ עסקנו הרבה ב"אנשים", "חכמים" ו"נבונים" ונותר מעט מקום וזמן לדרוש על "ידועים". מעבר לוויכוח הדקדוקי בין רש"י לרמב"ן, האם "ידועים לשבטיכם" או ידועים לכלל הציבור (המינוי הוא לשבטיכם, הידועים הוא: "כי הכל אומרים"), נראה שהוויכוח הוא גם במהות התכונה "ידועים". לפי רש"י, ידועים היא ידיעה כללית והכרת האיש כאדם ראוי ומקובל ולפיכך, מצא משה "ידועים" בנוסף לחכמים. מה גם שרש"י לשיטתו, שהידועים הם "לשבטיכם". אבל לשיטת רמב"ן, "ידועים" הם אנשים "שמעלתם ידועה ונכרת למנותם בה שופטים", מי שהיו "ידועים לשופטים מתחילה, כי היו הכל אומרים ראוי זה להיות שופט". זאת ועוד, במילת "ידועים" עפ"י רמב"ן, כלולות מעלות השופטים כפי שפורטו בספר שמות: "כי השופטים צריכין להיות אנשי חיל יראי אלהים אנשי אמת שונאי בצע כאשר אמר יתרו". שלא כמו מדרש דברים רבה שהסתפק באנשי חיל ולא כמדרש ספרי שהסתפק בשלושה. משה אולי מוותר על הנבונים, כמקורות שראינו לעיל, אבל החכמים, ועוד יותר הידועים, כוללים את ארבע התכונות שביקש יתרו! וזה הרבה מאד. ושוב חזרנו ליתרו ולשאלה בה פתחנו. אם "ידועים" של משה כולל תכונות שמנה יתרו, מדוע הוא מתעלם מחותנו? האם הוא משתמש בכוונה בתכונה (תכונות) שיתרו לא הזכיר?

³⁷ ידועים עפ"י התרגום המיוחס ליונתן הם פשוט: "בעלי ידע". כאלה, וגם חכמים, מצא משה. אבל נבונים, היינו אנשים שבאים עם רעיונות ומחשבות משלהם – לא מצא משה. ראה שוב אוצר המדרשים לעיל בשבח הבינה והתבונה בהם נברא העולם. אותה בינה "שגדולה לפני הקב"ה יותר מן התורה".

³⁸ בעלי כשפים וידועים שבעים לשון הוא אולי "בעלי ידע" בתרגום יונתן. בעלי מראה וקומה הם בעלי "פסיפס" שראינו במדרש תנאים לעיל. מה שמכונה גם "בעלי צורה". בעלי זקנה אולי הכוונה לחכמים בבחינת "אין זקן אלא מי שקנה חכמה". אחרי כל אריכות הדברים, לא הספקנו לשלב כראוי מקור חשוב זה בדף ונשאיר לשואבי המים להשלים פסיפס זה.